

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ МИНИСТРЛІГІНІҢ
ҚҰРМЕТ ОРДЕНДІ
ҒЫЛЫМИ-ӘДІСТЕМЕЛІК
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
«ҚАЗАҚСТАН МЕКТЕБІ»
ЖУРНАЛЫНЫҢ ЕКІ АЙДА
БІР ШЫҒАТЫН ҚОСЫМШАСЫ

ҚАҢТАР-АҚПАН

1993 жылдың
шілде айынан
бастап шығады

№1, 1997

"Ғылым ордасы" РМҚК
Ғылыми кітапхана

P 0366070

АҚЫЛДАСТАР КЕҢЕСІ:

Мәлік АСЫЛБЕКОВ,
тарих ғылымының докторы,
ҰҒА корреспондент мүшесі

Нариман БАЙҒАБЫЛОВ,
тарих ғылымының кандидаты,
доцент

Камал БҰРХАНОВ,
тарих ғылымының кандидаты,
доцент

Мәмбет ҚОЙГЕЛДИЕВ,
тарих ғылымының докторы,
профессор

Кеңес НҰРПЕЙІСОВ,
тарих ғылымының докторы,
ҰҒА корреспондент мүшесі

Мәдениет МӘЖЕНОВА,
тарих пәні мұғалімі

Талас ОМАРБЕКОВ,
тарих ғылымының докторы,
профессор

Самат ӨТЕНИЯЗОВ,
тарих ғылымының кандидаты

Зейнолла САМАШЕВ,
тарих ғылымының кандидаты

Абай ТАСБОЛАТОВ,
тарих ғылымының кандидаты,
генерал-майор

Әбу ТӘКЕНОВ,
тарих ғылымының докторы,
профессор

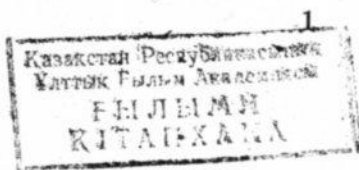
Тотай ТҰРЛЫҒҰЛОВ,
педагогика ғылымының кандидаты

Оразақ ЫСМАҒҰЛОВ,
тарих ғылымының докторы,
ҰҒА корреспондент мүшесі

Қосымша редакторы — Өбділдабек САЛЫҚБАЕВ

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА:

Сайраш ӘБІШЕВА — бас редактор
Құлтөлеу МҰҚАШЕВ — бас редактордың бірінші орынбасары
Гүлназ БАЛАБЕКОВА,
Құрманғазы БЕКСАЙЫНОВ,
Қабділрашид ҚАЙЫМ,
Қайырбек ШАҒЫРОВ

МАЗМУНЫ

М. Қозыбаев	
1986. Желтоқсан: дақырт және шындық	3
Қ. Данияров	
Мұңғылтану және Шыңғыс хан тарихы	10
Деректер терең талдауды қалайды	14
С. Сұңғатай	
Ежелгі Үйсін ұлысы — қазақ мемлекеттілігінің қайнар бастауы	17
Е. Серімов	
Замахшари туралы бірер сөз	21
К. Байпақов	
Сауран	26
А. Отыншиев	
Оңтүстік Қазақстандағы саяси-ұйымдастыру жұмыстары	31
Л. Нисова	
Поляктар қазақ жеріне қалай келді?	35
Р. Елмұрзаева	
С. Сәдуақасов тұсындағы бастауыш және орта білім	38
Л. Нұрғалиева	
Қазақ баспасөзі — тарих «ақтандақтары» туралы	42
Н. Жүсіпов	
Едіге батыр және Едіге би	45
Г. Жүгенбаева	
Империяға қарсы шыққан қазақ	49
Т. Құдайқұлов	
Арқабай палуан	53
Р. Аблақова	
Мәриям Жагорқызы жөнінде не білеміз?	56
С. Иманбаева	
Жауынгерлік — ел салты	60
Н. Нұғыманова	
Ізденіс сабағы	64
Р. Ахметова	
Жарыс төсілімен менгерту	68
К. Орақбаева	
Күнгізбе тарихын оқытқанда	69
Қ. Сейпілов	
Менің өлкем — атадан мирас ат маған	73
Ө. Құлдыбаева	
Тарих кесегесін көгертетін — шындық	76
Мәшһүр-Жүсіп Көпеев	
Бұхар, Қокан хандары туралы	78

Құрметті оқырмандар мен авторлар! «Қазақстан мектебі» журналы мен оның «Қазақ тарихы», «Биология және химия» қосымшалары редакциясына келіп түскен қолжазбалар өлеби өңделеді. Бірақ автордың пікірі мен ұсынысы толық сақталады. Сондықтан авторлар жарияланымдындағы пікірлер мен ұсыныстар редакцияның түпкілікті көзқарасы болып табылмайды. Редакцияға жолданған материалдың сапасы, пайдаланылмауы жөнінде жауап жіберілмейді, қолжазба авторға қайтарылмайды. Материалдар көшіріліп басылған не пайдаланылған жағдайда «Қазақстан мектебі», «Қазақ тарихы», «Информатика-физика-математика» журналына сілтеме жасалады.

№ 1, 1997 жыл

ПРИЛОЖЕНИЕ К НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКОМУ ПЕДАГОГИЧЕСКОМУ ЖУРНАЛУ «КАЗАХСТАН МЕКТЕБІ» МИНИСТЕРСТВА ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Техникалық редактор
Гульгунчам ӘШИМОВА

БІЗДІҢ ТУРАҒЫМЫЗ:
480004 Алматы қаласы,
Абылайхан даңғылы, 34-үй

ТЕЛЕФОНДАР:
бас редактор — 39-76-65
редактор — 39-32-71

Теруге 25.12.96 жіберілді
Басуға 27.01.97 кол қойылды
Пішімі 70x108/16
Қағазы № 2 офсетті
Әріп түрі өлеби
Шартты б. т. — 5
Авторлық б. т. — 7
Есептік б. т. — 7,16
Шартты бояулы
бет таңбасы — 6,87
Офсетті басылым
Бағасы 100 теңге
Таралымы — 3415
Индексі — 75748
Тапсырысы — 3137

«Ләуір» республикалық
газет-журнал баспасы
480044 Алматы қаласы,
Достық даңғылы 2/4

Журнал Қазақстан Республикасы
Баспасөз және бұқаралық ақпарат
министрлігінде 1993 жылғы наурыздың
24-інде тіркеліп, № 1033
күәлік берілген

Қолжазба қайтарылмайды

© «Қазақ тарихы» № 1, 1997 ж.

1994 жылғы үздік журналистік
жұмыстардың шығармашылық
байқауының қорытындысы бойынша
сәтті шығармашылық ізденістері мен
тартымды жаңалықтары үшін «Қазақ тарихы»
журналы Қазақстан Журналистер
одағының лауреаты дипломына ие болды.

ЕЖЕЛГІ ҮЙСІН ҰЛЫСЫ — ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТТІЛІГІНІҢ ҚАЙНАР БАСТАУЫ

Сағын СҰҢҒАТАЙ,

Ә. Марғұлан атындағы археология институтының аспиранты

Қазақ мемлекеттілігін қай кезнен бастаған жөн деген мәселе тарихшы-ғалымдар арасында алуан түрлі пікірлер туғызып жүр. Олардың негізгілері мыналар. 1. Ежелгі Үйсін мемлекетінен бастау; 2. Батыс Түрік қағанатынан бастау; 3. Шығыс хан және оның ұрпақтары құрған мемлекеттерден бастау; 4. Қазақ Хандығынан бастау.

Біз бірінші пікірді қолдай отырып, осы мәселенің бірнеше қырына талдау жасамақпыз.

Қазақтардың ең арғы ата-бабаларының қазіргі Қазақстан жерінде және оған көршілес аймақтарда құрған алғашқы көшпелі мемлекеттік бірлестіктері туралы мәліметтерді біз әуелі көне қытайдың тарихи жазба деректерінен табамыз. Көне Қытайдың «Ши-жи» (тарихи жазбалар), «Хань-шу» (Ханьнаме), «Хоу-Хань-шу» (соңғы Ханьнаме) қатарлы тарихи жылнама деректері бойынша б.з. д. III ғасырдан бастап қазіргі Қазақстан жерінде, атап айтқанда, Каспийдің шығысы мен солтүстігі және Аралдың солтүстігінде Ян-цай ұлысы (Алшын немесе Алан, Адай ұлысы болуы да мүмкін — авт); Оңтүстік Қазақстан, Сырдария, Талас аңғарлары мен Қаратау төңірегінде Қаң-жүй (Қаңлы) мемлекеті; Шығыс және Оңтүстік Қазақстан мен Ыстықкөл төңірегі және Шығыс Түркістанның солтүстік бөлігінде У-сун (Үйсін) ұлысы; Шығыс Қазақстан мен Ал-

тай төңірегінде Ху-жие (Қыпшақ) ұлысы сияқты көшпелі мемлекеттердің (көне Қытай тілінде «көшпелі мемлекет» деген сөз «Шин-Го» деп жазылған «Шин» — қозғалмалы, көшпелі, «Го» — мемлекет, ұлыс) болғандығы белгілі.

Аталған байырғы Қазақстандық ұлыстардың ішінде Үйсін ұлысының тарихи-саяси және мемлекеттік маңызы айрықша болған. Көне жазба деректер мен Үйсін ескерткіштеріне жүргізілген тарихи-археологиялық зерттеулердің нәтижесі бізге ежелгі Үйсін ұлысы б. з. д. II ғасырдан б. з. V ғасырына дейін Орта Азиядағы ең ірі, күдіретті мемлекеттердің бірі ретінде алты-жеті жүз жыл өмір сүріп, өз кезеңінде Еуразия тарихында елеулі саяси рөл атқарғандығын, оның бүгінгі қазақ халқының этникалық тегі, көшпелі мал шаруашылығы мен дәстүрлі мәдениетінің, әсіресе қазақтың ежелгі көшпелі мемлекеттілігінің қалыптасып, кемелденуіне орасан зор үлес қосқанын көрсетеді. Бұл пікірдің дұрыстығына толық көз жеткізу үшін мәселені төмендегідей әр қырынан талдаған жөн.

Көне Қытайдың тарихи жазбаларына жүгінсек, б. з. д. Қытайлық ұғымдағы «Батыс өңірдегі» күллі мемлекеттер ішінде «Үйсіндер ең күшті мемлекет. Үйсін ұлысында 120 мың түтін, 630 мың жан, 188800 сайлауыт әскер болған»¹. Үйсін ұлысының жан саны мен әскер саны сол

1 — Хань-Шу. Ше-Иүй-Жуань. (Ханьнаме. Батыс өңір шежіресі) II бөлім.

2. «Қазақ тарихы» №1, 96.

кездегі Батыс өңірдегі Үйсіннен өзге 40 мемлекеттің жан саны мен әскер санының жиынтығынан екі есе асып түскен. Бұл мәліметтерді кейбір тарихшылар, сонымен бірге Қазақ тарихнамасының кейбір академиялық басылымдарының өзі нанымсыз деп есептеген². Алайда біз Қытай жылнамаларындағы Үйсіндердің бір емес, бірнеше кезеңдеріндегі демографиялық жағдайына қатысты мәліметтерге талдау жасасақ, бұл деректердің нанымдылығына көз жеткіземіз. Жоғарыдағы демографиялық мәліметтерге есептеу жүргізудің нәтижесі әрбір Үйсін отбасында 5,25 жан, елдегі әрбір 3,5 адамның біреуі немесе ұлыстағы халықтың 28,5 проценті салт атқа мініп, қару асынған сарбаз болғанын көрсетеді. Демек, бұл жағдай ежелгі жауынгер, көшпелі ұлыстың тарихи-өлеуметтік болмысына сай келеді. Үйсін ұлысының жан санының 630 мыңға, түтін санының 120 мыңға, әскерінің 188 мыңға жеткен тұсы б.з.д. I ғасырдың соңы. Ал, б.з. д. II ғасырдың аяғында Үйсін ұлысына елшілікке келген Хань империясының мәмілегері Жан Чиян Үйсін ұлысының 3 иелікке бөлінгенін, әр иеліктің билеушісінде 10 мыңнан астам сарбазы болғанын жазады. Жоғарыдағыдай демографиялық есептеу бойынша бұл кезде Үйсін ұлысында 30 мыңнан астам сайлауыт әскер, 21 мың түтін, 105 мың адамы болған. Ал, б.з. д. 73 жылы Хань империясы мен Үйсін ұлысы әскери одақ жасап, Ғұндарға қарсы соғыспақшы болған кезде Үйсін күнбиі Хань императорына «Ұлыстағы сайлауыт әскерімнің жартысын, яғни 50 мың салт атты сарбазымды соғысқа аттандырамын» — деп, хат жіберген³. Демек, жоғарыдағыдай есептеу бойынша бұл кезде Үйсін елінде 100 мыңдай сайлауыт әскер болған. Осы бойынша есептесек, Үйсіндердің жан саны бұл тұста шамамен 350 мың, түтін саны 70 мың болған. Тұтқиылдан келген апат немесе жаңадан ел мен жерді басып алудың нәтижесін есептесек Ежелгі Үйсін мемлекетінің демографиясын салыстырмалы түрде былай шығаруға болады:

уақыты	жан саны	түтін саны	сайлауыт әскер саны
Б. з. д. 119 жыл	105 000	21000	30 000
Б. з. д. 73 жыл	350 000	70 000	100 000
Б.з.д. I ғасырдың басы	630 000	120000	188 800

Бұл мәліметтерді салыстырғанымызда Үйсін ұлысының екі ғасырлық тарихи кезеңдегі демографиялық өсімінің динамикасын айқын аңғарамыз. Біздіңше, ежелгі Үйсін ұлысында арнаулы сайлауыт әскердің жасақталуы мемлекеттіліктің айқын бір белгісі болып табылады.

Ежелгі Үйсін ұлысының ту тіккен жері — Іле аңғары мен Жетісу — Еуразияның қолқа жүрегі, байырғы Ұлы Жібек жолындағы тоғыз жолдың торабы. Оның үстіне табиғаты мен климаты малшылыққа да, егіншілікке де аса қолайлы. Сондықтан да Үйсін ұлысының мал-жануы тез көбейіп, мемлекетінің қуаты ерекше күшейген. Ұлыстың астанасы болған Чы-Ту-Чың қаласы археологиялық жағынан әлі толық дәлелденбесе де, жазба деректер бойынша Ыстықкөл төңірегінде болған деп топшыланды, сондай-ақ ол өз кезінде Орта Азиядағы елеулі халықаралық саяси орталық және сауда пункті болған. Сол дәуірдегі Ұлы Жібек жолындағы халықаралық саудаға иелік етуге және Орталық Азияның егінші-отырықшы аймақтарына билік жүргізуге таласып, бір-бірімен ұзақ уақыт жауласқан ірі держаулар — Хань империясы мен Ғұн төңірікұттығы бірдей Үйсін ұлысымен тең дәрежелі мәмілегерлік қарым-қатынас орнатып, онымен әскери-саяси одақ құруға мүдделі болған. Осындай тарихи-саяси және гео-стратегиялық игі факторлар Үйсін ұлысының Еуразия елдері арасындағы саяси ролін, мемлекет беделін арттырған.

Көне Қытай деректері бойынша Үйсін ұлысында мемлекеттіліктің негізгі белгісі — толыққанды өкімет билігі және шен иерархиясының біршама күрделі жүйесі болған.

2 — Қазақ ССР тарихы. I том, А. 1980, 298-б.

3 — Ван Минжы, Ван Бинхуа: У-Сунь Янь-Жю (Үйсін туралы зерттеулер) Үрімші, 1983, 47-б.

Оларда мемлекеттің ең жоғарғы басшысы Куньмо немесе Куньми — ескі түркі тілінде Күнбек немесе Күнби. Оның өзі ежелгі көшпелілер идеологиясы бойынша билеушілерді жоғары билікке жеткізетін шамандық күш немесе көк төңірі тарапынан жаралып, тумысынан билікке ие болды дейтін төңірлік ұғымнан туған. Сонымен бірге дүние жүзінің көптеген елдерінде күні кешеге дейін болған мемлекеттік биліктің өмір сүруінің алғы шарттарының бірі ретінде Күнбиліктің де мұрагерлік сипаты сақталған. Мұнан тыс Үйсін ұлысында Күнбиден кейінгі жоғары мемлекеттік билік лауазымдары 9 дәрежеге бөлінген, оны 15 адам атқарған. Олардың Қытай жазуында хатқа түскен есімдері мен лауазымдарының ескі Үйсін немесе көне түркілік мән-мағынасын қалпына келтіру туралы зерттеулер өз нәтижесін көрсетуде. Мысалы, Ұлыстағы ру басыларынан тағайындалатын, қолында өскери де азаматтық та билігі тең болатын Вэн-Хоу лауазымының Қытай иероглифіндегі жазылуы мен оқылуының Кушан империясындағы (Даюз-жилер құрған) Вэн-Хоу лауазымымен бірдейлігін және оның Кушан теңгелерінде «Явиго» деп жазылғандығын негізге ала отырып, көпшілік ғалымдар бұл үйсіндік атауды ескі түркі ескерткіштеріндегі «Ябғу» немесе «Жабғу» лауазымымен теңестіреді⁴. Жапон ғалымы Сиратури Куракити ескі Қытай иероглифтерінің оқылу заңдылықтарына сүйене отырып байырғы үйсіндік есімдер мен лауазымдардың көне түркі тіліндегі мағынасын ашуға талпынған. Оның зерттеуінше Сан Зу — көне түркіде Шад; Лие-Жияу-Ми — Алыпби; Жүн-Шүй-Ми — Күшлікби; Фулими — Бөріби, тағысын тағылар⁵.

Ескі Қытай деректерінде Үйсін ұлысында мемлекеттіліктің көрінісі ретінде қайнаған саяси өмір туралы мол мәлімет бар. Онда елдегі әр түрлі жіктер арасындағы қайшы-

лық, билеушілер арасындағы өзара қырқыс, халықтың наразылық толқулары, Сарай төңкерісі, тағы басқа оқиғалар айтылады.

Ал, археологиялық қазба зерттеулер ежелгі Үйсін қоғамында халықтың әр түрлі әлеуметтік жікке бөлінгенін, жеке меншіктің және теңсіздіктің болғанын айқын көрсетеді. Қазақстан мен Шығыс Түркістанның Іле аңғарындағы Үйсіндерден қалған мыңдаған обалар айқын 3 типке бөлінеді. Біріншісі — аумағы 50—80 метр, биіктігі 8—12 метр келетін үлкен топырақ обалар; Жетісудағы Теңдік, Қарақол және Боран қорымдары осы типке жатады (бұлар ақыреттік асыл заттарға өте бай келеді, оларда алтын әшекейлер, сәндік қола бұйымдар, ан суреті бейнесіндегі әсемдік бұйымдар, қару-жарақтар, қыш және ағаш ыдыстар мольнан кездеседі); екіншілері — диаметрі — 15—20 метр, биіктігі 1 метр шамасындағы орташа обалар, мысалы, Жетісудағы Қаратума, Қызылауыз, Өтеген, Шығыс Түркістандағы Қаратөбе, Темірлік, Шаты обалары (бұлар ақыреттік асыл заттарға тым бай емес, қола бұйымдар, қыш-ағаш ыдыстар, аздап алтыннан жасалған әсемдік заттар сондай-ақ темірден жасалған қару-жарақтар және құрал-саймандар кезігеді); үшіншілері — шағын үймелер, бұлардың саны ең көп, диаметрлері 5—10 метр, биіктігі 30—50 сантиметрден аспайды, қабірлерінде ақыреттік заттар өте аз, бірнеше ыдыс, темір пышақ, қола әшекейлер болады, қару-жарақ болмайды. Демек, ірі обаларда үлкен меншік иелері — билеуші-шонжарлар, бай-манаптар жерленген. Орташа обаларға дербес шаруашылық ұстаған орташа дәулеттілер мен ерікті еңбеккерлер жерленген. Ал кіші обаларға кедей-кепшік, құл-күндер, басыбайлы малшылар мен егінші-қолөнершілер жерленген деп пайымдауға болады⁶.

Деректемелерде Үйсін қоғамында

4 — Иүй Таишань: Сэи-Жүн-Шы-Янь-Жю. (Сақтар тарихы туралы зерттеулер) Пекин, 1992, 140-6.

5 — Сиратори Куракити: У-Сунь-Кау. (Үйсін туралы) қара: Шинжаң және Орта Азия археологиясы туралы мақалалар жинағы) Үрімші, 1985, 8-6.

6 — Акишев К. А., Кушаев Г. А.: Древняя культура саков и усуней долины реки Или. А., 1963, с. 271; Археология СССР. Степная полоса Азиатской части СССР в скифо-сарматское время. изд. «Наука», М., 1992, с. 81; С. Сұңғатай: Іленің жоғарғы аңғарындағы ежелгі Үйсіндердің археологиялық мәдениеті. Шинжаң қоғамдық ғылымы. 1995, № 1, 49-6.

жер мен мал-мүлікке жеке меншіктің мықтап орнағаны туралы айқын жазылған. Үйсін байларында төрт-бес мыңнан жылқы болған, олар жылқыларына өз ру-тайпаларының таңбаларын басқан, жылқы байлықтың өлшемі саналған. Деректемелерде тағы да Үйсін билеушілерінде алтыннан және күмістен жасалған мөр-таңбаларының болғандығы туралы жазылған. Ол — лауазымды кісілердің қолындағы биліктің символы есепті, Жетісудағы Үйсін бейіттерінен балшық мөрлердің табылуы Үйсін қоғамында мөрдің ақсүйектерде ғана емес, қарапайым адамдарда да болғандығын көрсетеді⁷. Демек, Үйсін ұлысында біршама күрделі әлеуметтік қатынастар орнаған және Үйсін қоғамы жоғары мемлекеттік деңгейде өмір сүрген.

Қазіргі қазақ, жапон, қытай тарихнамасында ежелгі Үйсіндердің шығу тегінің түркілік екендігі және оның бүгінгі қазақ халқының этникалық қайнар бастауының бірі екендігі туралы пікір орнығуда.

«Ежелгі Үйсін жері» деген тіркес (көне Қытай тілінде «У-Сунь-Гу-Ди», немесе «У-Сунь-Жю-Ди») Қытайдың тарихи жылнамаларында жиі кайталаынады. Ол географиялық жарынан Жетісу өлкесі мен Ыстықкөл маңы және Шығыс Түркістанның солтүстігі мен батысын меңзейді. Қытай жылнамаларында Естемей (Естемес) қаған Батыс Түрік қағанатының ордасын «Ежелгі Үйсін жерінде құрды» деген естеліктер көп жерден кездеседі⁸. Осынау «Ежелгі Үйсін жері» — сонау қола, Сақ заманынан бері көшпелілер мәдениеті мен өмір салтының және шаруашылық түрінің пайда болып, қалыптасқан құтты бесіктерінің бірі. Қазақтардың арғы ата-бабаларын ежелгі заманнан қазірге дейінгі барлық тарихи кезеңдерде құрған Қазақ даласындағы біртұтас мемлекеттіліктің ұйтқысы ретіндегі көптеген тарихи мемлекеттік құрылымдар ордасының кілен осы өлкеде ту тігіп

отыруы тегіннен тегін емес. Өйткені мемлекеттіліктің орталығы солтүстіктегі қуан далалық өлкеден «Ежелгі Үйсін жері» іспетті гео-стратегиялық жағдайы қолайлы жерлерге орнығу дәстүрі қалыптасқан. Демек, аридтік аймақтың ерекше шарт жағдайына байланысты ежелгі заманнан қалыптасқан қазақ көшпелі мемлекеттілігінің негізі болып табылатын «дала-қала» жүйесі дәл осы дәстүрден бастау алады. Айталық, аталған өңірде Үйсін ұлысының тарихи ізашары болған, жоғары өркениет жаратқан Сақ қауымдастығын айтпағанның өзінде, Үйсін ұлысының ізін басқан Батыс Түрік қағанаты, Түркеш және Қарлұқ қағанаттары, Қарахан мемлекеті, Қазақ Хандығы. Былайша айтқанда, Еуразия көшпелілерінде мемлекеттіліктің ең кемелді, классикалық үлгісі болған Түрік қағанатының мемлекет басқару жүйесі, заң-жарғысы, мемлекеттілік тәуелсіздік тұжырымдамасы ежелгі Үйсін ұлысынан бастау алып, қалыптасып, кейінгі Қазақ Хандығына дейін жалғасып келген.

7 — Максимова А. Г.: Цепочка курганов из могильника Қараша 1. в книге (По следам древних культур Казахстана. А, 1970, с. 121.

8 — Суи-Шу. Ши-Ту-Жюе-Чжуань. (Суи империясының тарихы. Батыс түріктердің шежіресі 34-том; Ши-Таң-Шу.) Таң империясының жаңа тарихы (Ши-Ту-Жюе-Чжуань.) Батыс Түріктердің шежіресі. т. 6.